

W POSZUKIWANIU GRANIC MOŻLIWOŚCI TEKSTOTWÓRCZEGO POTENCJAŁU TRADY- CJI KULTUROWEJ

Сергей Неклюдов, *Темы и вариации*,
Издательство Индрик, Москва 2016, ss.
512.

Jednym z zasadniczych zagadnień od dawna przykuwających uwagę badaczy jest pytanie o istotę wzajemnych relacji zachodzących między folklorem i literaturą. Mimo iż na przestrzeni dziesięcioleci wielokrotnie podejmowano próby ujęcia powyższego zagadnienia zarówno od strony teoretycznej, jak i praktycznej, badacze dalecy są od jednoznacznych rozstrzygnięć w tym zakresie¹. W tę dyskusję o sposobie uprawiania komparatystyki folklorystyczno-literaturoznawczej doskonale wpisuje się najnowsza monografia znanego rosyjskiego folklorysty, semiotyka i badacza kultury tradycyjnych społeczności Azji Środkowej i Mongolii, Siergieja Niekludowa pt. *Темы и вариации*. Jednak ostatecznie znacznie wykracza ona poza wskazany obszar badawczy. Jej autor stawia bowiem pytania o granice możliwości tekstotwórczego potencjału tradycji kulturowej, o to, na ile funkcjonujące w niej modele narracyjne tworzą zbiór skończony. Poczynionym w monografii obserwacjom towarzyszy więc namysł nad tym, czy w badaniach folklorystyczno-literaturoznawczych jest możliwa realizacja idei Leibniza nazwanej „alfabetem myśli ludzkich”, co na gruncie językoznawstwa kognitywnego zaowocowało wypracowaniem NSM.

Recenzowana praca stanowi podsumowanie badań prowadzonych przez S. Niekludowa na przestrzeni ostatnich 25 lat. Jak mówi sam badacz, niezależnie od tego, co było obiektem jego naukowych dociekań: rosyjska epika pieśniowa, epos o królu Gesarze, miejski folklor XX wieku, utwory Maurice’a Maeterlincka czy Jurija Oleszy, zawsze interesowało go poszukiwanie mechanizmów regulujących procesy, jakim

podlega ustna i literacka twórczość narracyjna (Niekludow 2004: 97). W szerszej perspektywie praca rosyjskiego folklorysty wpisuje się w bogatą tradycję naukowo-badawczą, zapoczątkowaną jeszcze w XIX wieku przez Aleksandra Wiesielowskiego, kontynuowaną w następnych stuleciach, m.in. przez Władimira Proppa, Wiktora Żyrmunskiego, Borysa Uspienskiego, Waczesława Iwanowa i Władimira Toporowa, przede wszystkim jednak przez nauczycieli i mentorów S. Niekludowa: Eleazara Mieleńskiego, promotora jego naukowych dysertacji oraz Jurija Łotmana, założyciela słynnej Tartusko-Moskiewskiej Szkoły Semiotyki, w której pracach regularnie uczestniczył S. Niekludow.

Podstawowym celem autora monografii jest zaprezentowanie możliwości badania literatury i szerzej: kultury z zastosowaniem metod badawczych wypracowanych przez folklorystykę, głównie metody strukturalno-semiotycznej i porównawczo-typologicznej. Dzięki temu utwory literackie traktuje się w taki sam sposób, jak traktuje się fabularne konkretyzacje wątków i motywów notowane przez międzynarodowe (i lokalne) katalogi prozy ludowej, a więc jako wielowariantowe, równoprawne realizacje danego motywu, niezależnie od wartościowania i hierarchizowania dokonywanego przez historyków literatury. Badanie literatury metodami folklorystyki niweluje ponadto tradycyjne postrzeganie literatury i folkloru jako przeciwstawnych odmian twórczości słownej, zwłaszcza jednak rozwieja wszelkie wątpliwości co do autonomiczności folklorystyki jako dziedziny naukowej, która jakoby nie zdefiniowała przedmiotu swoich badań oraz nie wypracowała stosownych metod badawczych i dlatego zmuszona jest posiłekować się aparatem naukowym literaturoznawstwa.

¹ Jedną z ciekawszych w ostatnich czasach propozycji tego rodzaju przedstawili Gołowin i Nikolajew (Головин, Николаев 2013:16-54)

oraz Jelena Levkijevskaja (Левкиевская 2017:97-111).

Pierwszym sygnałem zastosowanej w pracy metodologii jest tytułowe określenie „tematy i wariacje”. Jej autor wychodzi z założenia, iż w tradycji literackiej (i kulturowej) funkcjonują pewne stałe tematy i motywy, w większości wypadków wywodzące się z mitologii lub Biblii, dysponujące ogromnym i jednocześnie ograniczonym tekstotwórczym potencjałem. Obserwacja fabularnych konkretyzacji wybranych do analizy wątków i motywów, powstałych w różnych przedziałach czasowych, na obszarach kulturowych odmiennych pod względem etnicznym, historycznym, polityczno-ekonomicznym, religijnym itp., prowadzi do ujawnienia nieoczekiwanych podobieństw, zbieżności, ale także różnic, będących efektem twórczego przetworzenia tematu bądź motywu. W poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie o charakter i przyczynę tych procesów w literaturze S. Niekludow zwraca się, o czym wspomniano wyżej, w stronę metod badawczych wypracowanych przez folklorystykę.

Kluczową kategorią analityczną, przy pomocy której autor omawianej publikacji bada literackie (i kulturowe) manifestacje wątków i motywów jest model narracyjny, który może mieć postać prostego schematu fabularnego, może mieć jednak i bardziej złożony charakter, podobnie jak to obserwujemy w różnego rodzaju systematykach wątków i motywów ludowych oraz literackich. Niekludow określa go mianem modelu mitologicznego (matrycy mitologicznej), podkreślając jednak, że nie ma on konkretnych reprezentacji tekstowych w postaci mitu, natomiast jego semantyczne presupozycje mogą być wyprowadzane z ludowego obrazu świata. O ogromnej roli owych modeli narracyjnych w definiowaniu rodzaju zależności między tekstami tradycji kulturowej czytelnik monografii Niekludowa przekonuje się stopniowo, w porządku rosnącym, bowiem u podstaw kompozycyjnego zamysłu pracy leży zasada gradacji. Poszerzeniu ulega też rozumienie tekstu, zmierzające w stronę jego kulturowego ujęcia. Uniwersalne matryce narracyjne autor odnajduje nie tylko

w folklorze i literaturze, ale i w sztukach wizualnych, a także w autentycznych życiowych historiach, dlatego jego monografia z pewnością zainteresuje nie tylko literaturoznawców i folklorystów, ale przedstawicieli innych dyscyplin naukowych, np. antropologów kultury czy etnologów.

Recenzowana monografia składa się z sześciu rozdziałów tworzących trzy wyraźnie wyodrębnione części, choć sam autor graficznie tego nie określa. Wskazuje na to nie tylko objętość rozdziałów w poszczególnych częściach pracy, ale i zakres podejmowanej w nich problematyki. W czterech pierwszych rozdziałach autora interesują przypadki dość oczywistych, zazwyczaj deklarowanych przez twórców inspiracji ludowych w literaturze (np. ballada A. Puszkina *Pieśń o wieszczym Olegu* czy fragment poematu N. Niekrasowa *Komu na Rusi dobrze się dzieje* (*Савелии, богатырь святоюрскый*)). Na ich przykładzie dowodzi się jednak, iż problem źródeł oddziaływania na twórczość danego pisarza okazuje się o wiele bardziej złożony i nie sprowadza się jedynie do tekstów, do których twórca nawiązuje świadomie i z rozmysłem. Percepcja wielu artefaktów kulturowych dokonuje się w sposób pośredni, bez udziału świadomości, przy czym niejednokrotnie docierają one w postaci fragmentarycznej, niepełnej. Potwierdza to nawet wspomniana wyżej ballada rosyjskiego wieszca, dla której inspiracją był, jak wiadomo, tzw. Latopis Lwowski. Tym niemniej ten staroruski zabytek nie tłumaczy obecności wszystkich motywów zawartych w utworze. Ponadto także pisarze dalecy od jakichkolwiek inspiracji tradycją ustną, nie deklarujący tego w żaden sposób, także pozostają pod jej wpływem, czego najlepszym przykładem jest m.in. twórczość Jurija Oleszy, omawiana w dalszej części publikacji.

Zasadnicza część monografii została poświęcona ludowo-literackim konkretyzacji wątków i motywów wędrownych, przy czym taki ich charakter niejednokrotnie wyłania się dopiero z przeprowadzonej analizy. Z całego bogactwa kulturowej tradycji w tym zakresie, co częściowo zostało

uwzględnione w różnorodnych systematykach wątków ludowych (Thompson 1955-1958, Барг i in. 1979, Берёзкин URL, Кербелите 2001, Uther 2004) i literackich (Małek 1996, Ромодановская 2003-2009)². S. Niekłudow wybiera, m.in. motyw podróży na Księżyc konceptualizowanej jako podróż w zaświaty, utożsamienie miasta i kobiety oraz przypisywanie kobiecie cech miasta. Najobszerniejszy rozdział publikacji dotyczy ludowo-literackich realizacji motywu pchły, funkcjonującego w kulturze prawdopodobnie od czasów *Pańcatantry*. W każdym rozdziale opracowania czytelnik odkrywa wraz z autorem nieoczekiwane „wariacje na temat”, do których należy np. amerykański film z 1993 roku *Niemoralna propozycja* (reż. Adrian Lyne), będący kolejnym ogniwem w łańcuchu transformacji starotestamentowej fabuły (*Księga Rodzaju* 12, 12:20), dowcipnie zatytułowanej przez S. Niekłudowa „żona oddana w dzierzawę” („жена, сданная в аренду”).

Dobrym przykładem zastosowanej w tej części pracy strategii badawczej jest opowiadanie Lwa Tołstoja *Jeniec kaukaski*, z jednej strony pozostające w relacjach intertekstualnych z utworami A. Puszkina i M. Lermontowa o tematyce kaukaskiej, jednak przede wszystkim będące wg autora opracowania realizacją znanego w epice ludowej wielu społeczności tradycyjnych tematu „jeniec jamy-pułapki”. Można go przedstawić w formie prostego schematu fabularnego: „uwięzienie w dole-pułapce, a następnie uwolnienie się z niego”. Nieszczęśnik zazwyczaj zawdzięcza wolność córce człowieka, który użył wobec niego podstęp. Bohater wydostaje się z pułapki, wspinając się po warkoczu panny bądź po cudownie wydłużającym się ogonie swojego wierchowca, przyprowadzonego przez oddaną mu pomocnicę. Na potwierdzenie tezy o szerokim rozpowszechnieniu powyższego modelu narracyjnego badacz przytacza szereg przykładów zaczerpniętych z tradycji ustnej

społeczności turkijsko-mongolskich oraz środkowoazjatyckich. Pokazując zaś różne możliwości transformacji poszczególnych komponentów matrycy narracyjnej (np. motywu rozpuszczania, rozczesywania, odcinania włosów użytych do wydostania się z dołu-pułapki), autor rozprawy odwołuje się do folkloru Indian Ameryki Północnej, zabytku literatury perskiej *Szahnáme*, biblijnej opowieści o Samsonie i Dalili, a także mitologii antycznej. Następnie badacz pokazuje dalsze możliwości realizacji schematu narracyjnego ustalonego na przykładzie opowiadania Tołstoja, odwołując się do dzieł, wydawać by się mogło, nie dających żadnych podstaw do tego rodzaju zestawień, a jednak będących swoistymi „wariacjami na temat”. Są to utwory Rudyarda Kiplinga *The Strange Ride of Morrowbie Jukes* (ros. *Необычайная прогулка Морроуби Джукса*), Herberta G. Wellsa *The Country of the Blind* (ros. *Страна слепых*) oraz Kobo Abe *Kobieta z wydym* (ros. *Женщина в песках*). Przy okazji ich omawiania pojawia się jedno z podstawowych pytań natury metodologicznej, kilkakrotnie powracające zresztą na stronach monografii S. Niekłudowa, a mianowicie czy fabularno-kompozycyjne związki między utworami rzeczywiste są rezultatem realizowania przez nie tego samego modelu narracyjnego, czy też może jest to efekt inspiracji dziełem poprzedników. O ile znajomość przez pisarza innych utworów o podobnej tematyce jest wielce prawdopodobna, choć zazwyczaj nieudokumentowana, to modele narracyjne okazują się w takich sytuacjach najodpowiedniejszym narzędziem badawczym pozwalającym pokazać zakres i formy paraleli folklorystyczno-literackich, niezależnie od tego, czy utwory reprezentują tę samą czy różne tradycje kulturowe.

Ostatni rozdział monografii, stanowiący zarazem jej ostatnią część, został poświęcony analizie autentycznych historii, które także bywają niekiedy formą tekstualizacji

² Informacja o sporządzonych przez rosyjskich folklorystów systematykach fabuł ludowych

znajduje się na stronie internetowej Centrum Typologii i Semiotyki Folkloru: <http://www.ruthenia.ru/folklore/indexes.htm> (dostęp 21.11.2017).

określonych matryc fabularnych. Choć mają one odpowiedniki w tradycji narracyjnej ludowej i literackiej, trudno przypuszczać, by rzeczywiste historie powstały z ich inspiracji, zwłaszcza że zazwyczaj zdarzenia zostają rozciągnięte w czasie i przestrzeni.

Monografię zamykają rozważania autora na temat mechanizmów regulujących procesy zachodzące w ustnej i literackiej twórczości narracyjnej, granic możliwości tekstotwórczego potencjału tradycji kulturowej.

Jednym z zasadniczych celów autora monografii jest odpowiedź na pytanie o przyczynę popularności w tradycji kulturowej jednych fabuł, ich produktywności na przestrzeni wielu stuleci i mniejszej żywotności innych, które niekiedy zupełnie z tej tradycji znikają. Jak sądzi badacz, istnieje ciągle zapotrzebowanie kulturowe na wątki i motywy zakorzenione w mitologii, będące formą konceptualizacji pewnych praktyk wierzeniowo-rytualnych i tradycyjnych zwyczajów, niejednokrotnie zachowanych jedynie w metaforyce językowej. Takim inspirującym rezerwuarem fabuł jest ponadto Biblia, w której m.in. ma swoje źródło niezwykle popularny w literaturze i folklorze motyw miasta-kobiety czy wspomniana wyżej starotestamentowa fabuła z *Księgi Rdzaju*. Mniejszym tekstotwórczym potencjałem charakteryzują się narracje, zawdzięczające swe istnienie jedynie artystycznej wyobraźni, nawet jeśli pierwotnie były one powiązane z tradycyjną wizją świata. Dotyczy to m.in. motywu podróży na Księżyc, w najbardziej pierwotnych wyobrażeniach utożsamianego z zaświatami, a także miejscem przebywania określonej kategorii istot, np. demonów i ludzi odbywających tam karę za przewinienia. Ale już takie księżycowe asocjacje, jak „oszustwo”, „kłamstwo”, „głupota” są produktem wyobraźni twórczej, stając się początkiem końca zapotrzebowania na tego rodzaju fantazje osnute wokół srebrnego globu, którym ostateczny kres położyła era lotów kosmicznych.

Biorąc pod uwagę poziom prowadzonych w publikacji analiz, zwłaszcza gdy autor odwołuje się do swojego doświadczenia

mongołoznawcy, precyzję wypracowanych narzędzi badawczych i formułowanych na tej podstawie wniosków uogólniających oraz ogrom wykorzystanych do ilustrowania swych wywodów tekstów, czasami trudno oprzeć się wrażeniu, że taki rodzaj naukowych dociekań ma elitarny charakter. Z drugiej jednak strony wiadomo, że proponowany w opracowaniu sposób uprawiania komparatystyki folklorystyczno-literaturoznawczej znalazł zastosowanie w badaniach uczniów i współpracowników autora monografii. Jedną z ostatnich prac tego rodzaju jest powstała pod jego kierunkiem dysertacja doktorska poświęcona aktualizacji modeli narracyjnych w fabułach na temat władzy radzieckiej funkcjonujących w latach 1917-1953 w nieoficjalnym obiegu komunikacyjnym (*Мифологические модели в неподцензурных текстах о советской власти 1917-1953 гг.*). Modele narracyjne były głównym obiektem naukowych refleksji uczestników jednej z edycji Letniej Szkoły Folklorystyki i Antropologii Kulturowej, organizowanej rokrocznie w Peresławiu Zaleskim przez S. Niekludowa, pomysłodawcę tego sposobu kształcenia młodej kadry. Jej efektem jest antologia tekstów pt. *Мифологические модели и ритуальное поведение в советском и постсоветском пространстве* (Moskwa 2013, ss. 742). Toteż nie będzie przesady w stwierdzeniu, że monografia S. Niekludowa *Темы и вариации* zyskała status klasycznej zanim jeszcze została ogłoszona drukiem.

IWONA RZEPNIKOWSKA
Uniwersytet Mikołaja Kopernika

BIBLIOGRAFIA

- БАРАГ и in. (1979). *Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка*. Л. Г. Барга, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков (сост.). К. Чистов (отв. ред.), Ленинград: „Наука”.
- БЕРЁЗКИН Ю. Е. (URL). *Тематическая классификация и распределение фольклорно-мифологических мотивов по ареалам*.

Аналитический каталог. URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/berezkin/index.htm> (dostęp 20.10.2017).

ГОЛОВИН В. В., НИКОЛАЕВ О. Р. (2013). «Узелковое письмо» фольклоризма: прагматика литературно-фольклорного взаимодействия в русских литературных текстах Нового времени (s. 16-54). W: Н. Е. Котельникова (сост.), *Навстречу Третьему Всероссийскому конгрессу фольклористов.* Сб. научных статей. Москва: Государственный республиканский центр русского фольклора.

КЕРБЕЛИТЕ Б. (2001). *Типы народных сказаний. Структурно - семантическая классификация литовских этиологических, мифологических сказаний и преданий.* Санкт Петербург: Европейский Дом.

ЛЕВКИЕВСКАЯ Е. Е. (2017). *Восточнославянские мифологические рефлекс в русских литературных текстах.* W: *Współczesne badania nad folklorem i literaturą rosyjską. 30 lat toruńskiej rusycystyki*, pod red. B. Żejmo, I. Rzepnikowskiej (s. 97-111). Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.

МАЛЕК Е. (1996). *Указатель сюжетов русской нарративной литературы XVII-XVIII вв.* Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

НЕКЛЮДОВ С. Ю. (2004). «Наведение порядка» и «большой проект» (с. 91–102). W: *Свой путь в науке: Коллективный портрет ИВГИ.* Н. С. Автономова, Е. П. Шумилова (сост.). Москва: РГГУ.

РОМОДАНОВСКАЯ Е. К. (2003-2009). *Словарь-указатель сюжетов и мотивов русской литературы: [в 3 вып.]..* Е. К. Ромодановская (отв. ред.). Новосибирск: СО РАН.

THOMPSON S. (1955-1958). *Motif-Index of folk-literatur: a classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables, mediaeval romances, exempla, fabliaux, jest-books, and local legends. Revised and enlarged.* Edition 6 vol. Copenhagen: Indiana University Press.

UTHER H.-J. (2004). *The types of international folktales. A classification and bibliography. Based of the system of Antti Aarne and Stith Thompson by Hans-Jorg Uther.* Part 1-3. Helsinki 2004.